

ПЕТРО ЗЛЕНКО

КНИГА
В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ
СЛОВЕСНОСТІ

УКРАЇНСЬКА КНИГОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА

ПЕТРО ЗЛЕНКО

КНИГА
В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ
СЛОВЕСНОСТІ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Ч. 9

КРАКІВ — ЛЬВІВ

1943

У пребагатих збірках фольклорного матеріалу, що появився заходами значного числа українських дослідників,¹ в оцій правдивій скарбниці духового життя нашого народу є все, що освітлює його побут і його світогляд. Тож не диво, що і книзі належить чимале місце в образній народній творчості. І то з різних поглядів, при всяких умовах, як зі старих прадавніх часів, так і недавніх, що майже доходить до сучасності.

Якщо йде про само окреслення, то — поруч слова *книга*, знаходимо ще: *книжка, книжечка, книжочка*.

„Листоньки пише, книги читає”.

„Письменному — книжка в руки”.²

Той, що любить книги є *книжник*. Одне з побажань на християнах: „...щоб був великий книжник”.² Зневажливо кажуть *книгогриз* або *письмак(а)*. (Аж тут обізветься *письмак* до громади).³ Читає — *читальник*, самий процес — *читання* („Яке співання, таке й читання”). В закарпатських говорах зустрічаємо подвійне розуміння слова читати, крім звичайного (читат на книжці) в розумінню лічити, рахувати („читат пінязи, почитай пінязі, а зачитати там значить: заклясти („зачитати гада, як укусить”).⁴

Книги, які пізнавав український нарід, були спочатку лише церковні — „Святе Письмо”, що й приступне було лише обмеженій верстві „письменних” людей. Звідсіля той великий пієтет і до самої книги, й до тих, хто вмів вичитати: Божу правду та навчати всьому доброму.

В думі про Олексу Поповича отаман козацький запорозький Грицько Зборовський промовляє до своїх товаришів та закликає найбільшого грішника з-поміж них сповідатися перед товариством, а самому „впасти” в Чорне Море, щоб припинилася зла хуртовина та не загинуло війське козацьке. За такого грішника зголосився писар військовий Пирятинський Попович Олекса, але товариство не погоджується з його заявою та завважує:

Ти ж Святе Письмо в руки береш, читаєш,
Нас простих людей на все добре наставляєш,
Як же найбільше од нас на собі гріхів. маєш?⁵

Варіант до цієї думи записаний П. Кулішем р. 1862 на Полтавщині ще краще передає образ пошани до „письменного” Олекси Поповича:

Ти ж святе письмо
По тричі на день читаєш
І нас — простих козаків —
На все добре навчаєш;
Про що ж ти од нас
Гріхів більше маєш?

Тільки як він покаявся — буря стихла. Козаки спаслися, а як прибули до берега, він

... на чуд вихожає,
Бере в руки святе письмо
По тричі на день читає,
І всіх простих козаків
на все добре навчає...⁶⁾

Читають книжки, як каже казка „два з торбою”, сам Бог та святий Петро:

„Стоїть хатка на журачій ніжці,
У тій хатці Бог та святий Петро.
Ставник горить і книгу читають...”⁷⁾

Теж у весільній пісні:

Ой славен, славен Маринин посаг!
Ой почім же він так дуже славен!
— По всіх віконцях янголи сидять.
Янголи сидять, долецьку судять.
А надо дверима сам Господь стоїть,
Сам Господь стоїть, книжочку читає,
Книжочку читає, долецьку роздає...⁸⁾

Читає книжки Божа Мати; мальовничий образ подає така щедрівка записана в с. Краснопілка, Гайсинського пов. на Поділліу:

Щедрий вечір, пане господару,
Стережи, Боже, твого товару,
Стережи, Боже, твого достатку,
Що-бись не мав ніколи припадку.
Хорошую жінку маєш,
Хорошенько її поважаєш,
Як чашечка у меду,
Як барвінок у саду,
Як барвінок в саду процвітає —
Божа Мати книги читає.
Як Сус Христос народився,
На престолі положився...
Цілуйте Христа у ніжки,
Нам виносьте пиріжки

Добрий вечір!

В коляді про пана Платона описується як у його обісті стоять столи тисовії.

А за тими столами
Сидять святі з книгами,
Служать вони службоньку
А за пана Платона;
Служать вони другу
А за його жену;
Служать вони третю
А за його діточок.¹⁰⁾

В іншій коляді записаній у Жаб'ю, читає книжки газда:

... Сидить він собі по конешь стола,
Ой сидить, сидить, книжку читає,
Книжку читає, пісню співає.
Пришли до нього й від Бога й гості,
Від Бога й гості, всей коляднички...¹¹

В увалінню нашого народу книжки зі Святого Письма не вільно виправляти, або змінювати. Коли ж хтось Святе Письмо виправляє, то, хоч би то був і цар, буде покараний. Ось так покаранб було царя Олександра, що наказав вимазати слова: „з вищого буде нижчий, а з нижчого буде вищий”. Ці слова янгол поновив та вписав їх золотими літерами, а що до царя то, „коли був він у купелі, янгол забрав йому одержу, тож царю не лишалося ніщо як позичити в бідної вдовиці сорочку. В цьому одязі ніхто царя не пізнавав, тож він три роки поневірявся, бідував, блукав сёлами аж був прощений від Бога за свій гріх та знову став царем”.¹²

Повинність виховувати дітей, а з тим навчати їх і читанню, покладає народня творчість на матір; за невиконання цього буде вона відповідати перед Дівою Марією та св. Миколою, як то подає така колядка:

Пане господару, ми твого двору, —
Святий вечер!
Ми твого двору не минаємо.
Вставай з постелі, одчиняй двері:
Прийде до тебе Діва Марія,
Діва Марія й Святий Миколай.
Сяде Микола у кінець стола,
У кінець стола книжку читати,
Книжки читати, тебе питати,
Чи навчаєш ти діти маліі
Богу молитися, старшим коритися?
Діва Марія стане питати,
Чи навчаєш ти діти маліі
Книжки читати, в церков ходити,
Святе Рождество празником чтити,
Батька, матінку вірне любити!¹³

Про таку зразкову матір-виховницю та про шкільне навчання „книжної штуки” згадує колядка записана Метлинським (Народно-русо-пѣсни, стор. 332):

У нашого пана хороша пані,
Бог йому дав славному жену у його дому!
По двору ходить, як місяць сходить;
По сінцях ходить, як зоря сходить.
Садила синки в чотирі рядки,
Садила дочки в три рядочки.
Синочки зросли — у школу пішли,
А дочки зросли — у швачки пішли;
Синочки йдуть, книжечки несуть,
А донечки йдуть — хусточки несуть:
Книжечки на стіл, батеньку до ніг,
А довечки хустки на піл, матовьці до ніг.¹⁴

І в іншій коляді „А в бору, в бору волохи гудуть, церков будують.” рівнож мати дбає про навчання ового сина молодого Івана, який листовьки пише, книги читає.. а навчила його цьому „рідная мати, в кудрявим пиві викупууючи, в дорогу крамнину сповиваючи”.¹⁵

Щойно народилася дитина, а вже батьки думають про те, щоб їх нащадок був письменний. Коли відрізують пуповину то роблять це на предметі, що мав би який зв'язатися з майбутнім заняттям ново-народженого. Є то для хлопців найчастіш сокира, але уживають і книжки,¹⁶ а для дівчат гребінець.

Шкільна наука відбувається у таких приказках:

„Як прийде май, у книжку дуже заглядай, а як прийде юнь, то и в книжку плюнь” або „Прийде май, не займай, а юнь, хоч плюнь”,¹⁷ Є й таке: „Аз, буки — бери граматику в руки”, „Парубок до бого- слова не варт доброго слова” твердить прислів'я.¹⁸

„Вчений, але не друкований” — сміються з такого, що ходив до школи, а не виніс з неї нічого. Тут „друкований” ще в двоякім значінню: і той, що не вміє читати, і не набитий друком, не приневолюваний до науки.

„Вчений, але не на таких книжках” — це до того, хто замість книжок шукає розради у дівчат (У німців є подібне: Er ist gelehrt wie ein Stier, kann nichts lesen als sein Brevier).

„Мене вчили лише з тої чорної книги читати” — це учили бавитися з дівчатами, читати у їх гарних очах. „А дивив ти ся вже в чорну книгу” жартуючи запитують парубка, що вже доріс¹⁹, а на Глухівщині про таких кажуть: „Блажен муж, до школи не дуж, до церкви слизько, до дівчат близько”.²⁰

До навчання підходять практично:

„Вчися азбуки, прийде хліб у руки”.

„Просвіти за плечима не носити”.

Відбиває це й коломийка:

Ой на ставу, на ставоньку вода ся колише,
Я такого хлопця люблю, що в покою пише.
Люби доню, люби доню, а я тому рада,
Щоб на тебе, моя доню, робила громада.²¹

Згадується про „письмо й книгу” підчас заручин, коли ж бо дружба твердить, що він „обійдеться й без бесіди зі старостою”, бо ж на те має „письмо й книги”.²²

Письмо й книги правили все за вищій авторитет: „Говорить як з книжки читає”, „Розказує, мов із книжки бере”, „Говорить як з євангелія”, „Мовчи, коли письма не знаєш”.

У книзі глядять українцевь відповіді на пекучі питання, ось наприклад про курсня табаку, що ніби то є гріх: „...ні, я не вживаю табаку. От ви, чи не находили де по книгам: єсть гріх який за цей табак, чи нема ніякого? Де-хто каже, що — гріх, а де-хто, що нема гріха. От я не находив ніде... Бо ні Библия, ни Євангелія цього не доказує, та й у Псалтирі об цим нігде не сказано”.²³

У легенді Цар Давид і Сабат морс рівнож посилається на книжки: „Повідав мені оди жид, що в їх книгах є таке, що їх цар Давид ще жиє...”²⁴

Вистачить ствердити, що „в Євангелію того нема”, щоб кожний знав, що то не є правда, або „не все то євангеліє, що люди плещуть” — натомість „Письмо Святе очі коле”, „на Євангеліє при-сьигну”. „То так як у, Євангелію, свята правда”.

При таких ставленню до Святого Письма недивно що й умираючи газда не забуває за псалтир, що мають читати над ним мертвим його близькі, або дяк від „вечера аж до дня”. Він заповідає: „Попові дам штири воли, а дякові два, два, щоби читав псалтирочку до білого дня, дня”, — або

...Щоби мене та хвалили чотири попоньки,
а попонькам по воліві, а дякові теля,
Щоби читав псалтирочку а з вечера до дня

З тої ж причини дяка й дівча любить, бо ж хто буде читати псалтирю, як вона помре.

В коляді „Умерла” гуцули співають про смерть газди. Та прийдши за ним п'ятьма возами янголи:

На першім возі самі хоругви,
На другім возі самії книги,
На третім возі самії свічі,
Й на четвертім самі янголи
Я п'ятим возом все тіло взяли.²⁵

Отже й тут книжкам (певно богослужбовим) відводиться почесне місце. Богослужбові обов'язки та письменність дякова робить його популярним у громадському житті села.

Крім дяка є ще один письменний — писар.

Його шанують:

Летів пташок попід дашок та погубив піря,
А я того хлопця люблю, що пише папіря,
А я того хлопця люблю, що пише карточки,
Що перед ним люди добрі знимають шапочки.²⁶

Письменного взагалі поважають, отож і дівчина виявляє йому своє кохання:

Тешу дуба, тешу дуба, а дуб ся колише,
А я того хлопця люблю, що дрібненько пише,
Тешу дуба, тешу дуба, а дуб ся хитає,
А я того хлопця люблю, що книжку читає.²⁷

Хто письмо читав та все зрозумів, про того кажуть, що знає: „від дошки до дошки”. Ця приповідка, очевидно, з того часу, коли то книги оправляли в дошки обтягнені шкурою або матерією. Одначе буває, що хтось лише вихваляється, що все прочитав, а в дійсності нічого й не знає. Про таких є прислів'я: „від дошки до дошки, а в середині ані трошки”,²⁸ або „од краю до краю, а в середині не знаю”. Є ще й таке: „Був тут мних. мав багато книг, а не знав, що є в них”.²⁹ Мірою розуму все було знання Святого Письма, звідки прислів'я:

„Розумний по коліна в Біблії”.²⁸ „Говорить як з євангелія”.³⁰ „Говорить, як з письма бере”.²⁸

Коли вже хтось став письменним, не має забувати своєї штуки,

а тому „Ежели будеш письменний, гильнуй й не отступай письма; бо ти од него одступиш на п'ядь, а воно од тебе на сяжень”²⁸

„За титул зачепивсь” — сміються на Лівобережній Україні з невправленого читача, або на Київщині: „Покой та покой, та дванадцять покоїв, та у, та три палечки вгору — от тобі й тпру!”

„Панич не знав ніц, но одно письмо, та й то му з голови встрісло”²⁸

Кепкує народна мудрість і з такої людини, що поза книжкою й світа не бачить, а особливо хто не має порозуміння до практичного життя. Таким кажуть: „Хвилозохв, а кобили в хомут не вміє запрягти”, або „Учений, а кобили не запряже”, а то ще: „Розуміється, як рабін на корові”.

Знаходимо в приповідках і вказівки на те, як треба читати:

„Не годить ся їсти над отвореною книжкою, бо чоловік пам'ять ізїєсть”³¹ „Як хто читає книжку, а лишить її отворену і піде десь, то зараз же забуде, що читав”.

Книжка служить не лише для читання, з неї ще й ворожать, а особливо чорнокнижники користаються з книг, щоб пускати бурі на села Ті, що уже всі письма перейшли, що уже май старшу науку знають, то вони ідуть уже на чорнокнижників. Вони уже усю науку знають тай уже супротивляють Богові, а тримають із „тим” — осина. — Тай вони пускають бурі на села...”³²

До книжки як власності не все поважно ставляться, бо ж у Галичині наприклад кажуть: „Книжку вкрати не гріх” (Дрогобич) але є й таке: „Хто би мав сю книжку вкрати, тому сім літ свині пасти” (Нагуєвичі).³³

Чужа панська книга в багатій оправі це „атлас”, а тому кепкують селяни: „Купив пан атлас, та все з нас”,³⁴ або „Що ти, мужик, кидаєш мені — то атлас!” — „Та то все, пане, з нас!”³⁵

Інша книга, що стає часто об'єктом кепкування, календар. „Бреше, як календар”, або „Віщував календар, та в помийницю впав”; жартують з того, хто посилається на календар.³⁵

Що ж торкається газети, то й вона найшла своє місце в українським етнологічним матеріалі.

В казці „Заздрісна мати і її дочка цариця”, яка відбиває мотив середньовічної повісти-поєми про св. Женевфу, оповідається про заздрісну матір-вдову, що хотіла стратити свою доньку. Їю останню віднаходить у лісі чоловік дончин — цар та повертається з нею додів. На радостях улаштовують баль. „Справимо тепер баль такий великий, розпишім по цілім краю такі газети, що може на тім балю будуть з твоєї фамілії і з моєї”...³⁶ Тут газети мають цілком вірно відповідаючий свому часові зміст. Тоді газети й були такими друками, що інформували про якусь визначну подію в життю пануючого роду, або держави.

З таких приповідок як:

„Я тебе в казети подам”, або „Таке би хиба в казети пустити”, видно вже новочасне розуміння ваги газети. Як хтось хвалько та величається, що ось і те зробив і те, але мовляв це дрібниця, в газетах про це не напишуть, то кажуть „Не знав, що там о тім казети пишуть”.³⁷ Газети як вислів громадської думки знаходимо у слідуючому:

Як би я письменна,
Уміла би писати
Все лихе та скверне
Лаяла би в печаті.³⁸

Газета не була селянинові щось звичайне, щоденне а то й правдиве, тож тому часто-густо на газету посилається як на авторитетне ствердження якоїсь вигадки, або побрехеньки.

Загалом негативно до книжки ставляться лише неписьменні. Вони добачають всю біду ось у тих мудрагелях, що з письмом по-приходили:

З письменних усе лихе повстає.
Через письменних світ ся западає.³⁹
Письменний самий прескверний.
Як буде уміти писати, буде людей кусати.⁴⁰
Лучший розум природжений, як научений.
Не штука наука, а штука розум.
Не все то правда, що в книжці пише.
Вік живи, а дурнем умреш.
Цілий вік учись, цілий вік живи, а все дурнем умреш.⁴⁰

Українська жінка й за стародавня знала грамоту; що її читання немає великого зрозуміння, то хіба прозраджує прислів'я: „Баби читають, як коло божого гробу.”⁴¹

Взагалі ж весело виправляє коломийка:

Там на горі на високі сойка щибтала,
А Касуні молоденька книжечку читала,

або:

Ой у лісі на 'орісі сойка щebetала,
А молода дівчинонька книжечку читала.

Вміє дівчина і відписати листа, як напише до неї „панич красний”, а то вона сама нагадує своєму милому:

Сама я не знаю, що чинити маю,
З туги, закохання вмерти гадаю!
Я на ліжку лежала, три листи писала
До мого милого, що'м го вірне кохала.⁴²

Які ж висновки з тих ілюстрацій що дає нам народна мудрість зафіксована етнологами?

Український нарід ознайомився з книгою дуже давно на початку свого культурного розвитку. Перша його книга була Святе Письмо, яке він дуже шанував. І сама книга правила за великий авторитет, та й той що її читав — „письменний” був поважаний, ліпший за інших, він навчав добру.

Книга хоч і була на початку в користуванні лише обмеженої верстви „письменних” людей, чим далі все більше входить до ширшого вживання. Вона служить для шкільного навчання, стає звичайним предметом побуту. Книгу читають чоловіки й жінки. Книзі вірять. Мають її за основу знання, а з ним і заможности та взагалі ліпшого життя, яке приходить з письменністю. Характеристичні по-статі дяка й писаря — перших письменних на селі. Відтак приєднується до них і постава пана. Панська книга, це чужа — атлас та календар. З них селянин кепкує, та ще вкладає й соціальный зміст у їх

володіння. Ці книжки пан має за наші, мужицькі гроші, що їх тягне з нас.

Жиє в нашій народі й правдиве розуміння значіння преси, значіння газети, її ширення в широких масах та її громадське завдання.

Зі зміною форми життя приходить і відмінне поставлення до книги.

Приповідки, легенди, пісні — це все автентичні документи про культурний рівень народу. Приповідки часто утворювалися з оповідань через їх узагальнення й випущення конкретних моментів, так утворювалися головню приповідки конкретного змісту. Абстрактні ж приповідки походять почасти з чужинних, поширених на Україні збірників, що їх авторами бували церковні вчителі, св. отці. Ширші формю й обсягом легенди і пісні, це рівнож витвір зв'язаний з часом і темою. То все документи, за які нам не треба соромитися — вони точно вказують на високий ступінь культурного сприймання життя нашим народом.

Стосується це і до місця книги в побуті українців уже з давніх часів. Ба більш того, книжка за старшої доби може була в більшій пошані, як за пізніших часів, що підпадали вже під впливи українському народові чужі, силоміць привернені до його побуту, на який очевидно мали свій негативний вплив.

Історії української книги етнологія прислужилася матеріалом, що зовсім ясно означає місце книги у народнім побуті, значіння книги й підвалини для розвитку книголюбства, яким позначалися наші предки.

ПРИМІТКИ

- ¹ Пор. *Володимир Гнатюк*: Українська народня словесність. Відень 1917.
- ² *Б. Гінченко*: Словарь української мови. Київ 1909, I, ст. 793.
- ³ Там само II, ст. 158.
- ⁴ *І. Верхратський*: Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. „Записки Н. Т. Ш.” т. 45.
- ⁵ *М. Максимович*: Украин. нар. пѣсни. I. Москва 1834, ст. 16.
- ⁶ *Єрофій І.*: Українські думки і їх ред. „Записки Укр. Наук. Тов.” Київ, т. 7, ст. 26.
- ⁷ „Кіевская Старина”, 85, 1904, іюнь, ст. 532.
- ⁸ „Основа”, апрѣль 1862, ст. 22. — „Труды Етн.-Стат. Експедиції”, т. IV, ст. 156.
- ⁹ „Труды Етн.-Стат. Експ.” III, ст. 453. — ¹⁰ Там же, ст. 387.
- ¹¹ *В. Шухевич*: Гуцульщина. — ¹² „Етнографічний Збірник” XII, ст. 202—3.
- ¹³ „Труды...” III, ст. 384—5. — ¹⁴ Там же, ст. 404. — ¹⁵ Там же, ст. 305—6.
- ¹⁶ *З. Кузеля*, „Матеріяли до укр. етнол.” VIII, ст. 25. — „Кіев. Старина”, т. 87, дек. ст. 3. — ¹⁷ *С. Номис*.
- ¹⁸ *М. Комаров*: Нова збирка нар. малорос. приказок. Одеса 1890, ст. 68.
- ¹⁹ *І. Франко*, „Етногр. Збірник” II, ст. 273.
- ²⁰ *Номис*, ст. 168. — ²¹ *В. Гнатюк*, „Етн. Збірник”, т. XVIII, ст. 276. — ²² „Труды”, IV, ст. 344.
- ²³ „Кіев. Старина” 90, 1905, ст. 131. — ²⁴ „Етн. Збірник”, XIII, ст. 228. — ²⁵ *Шухевич*: „Гуцульщина”, IV, ст. 171. — ²⁶ „Етн. Збірник” XVIII, ст. 276. — ²⁷ Там же, ст. 290. — ²⁸ *Номис*, ст. 118. — ²⁹ „Етн. Збірник”, V, ст. 156. — ³⁰ Там же, XVI, ст. 359. — ³¹ Там же, ст. 371.
- ³² „Матеріяли”, т. XI, ст. 121. — ³³ „Етн. Збірник” II, ст. 306. — ³⁴ Там же, X, ст. 9. — ³⁵ *Номис*, ст. 28.
- ³⁶ „Етн. Збірник”. I, ст. 89. — ³⁷ Там же, т. XVI, ст. 496.
- ³⁸ „Кіев. Стар.” 88, 1905, март, ст. 202. — ³⁹ „Етн. Збірник”, II, ст. 532. — ⁴⁰ *Номис*, ст. 117. — ⁴¹ „Етн. Збірник”, X, ст. 11.
- ⁴² *Я. Головацький*, т. I, ст. 104.

